DUDINCEV 'NIET-COMMUNISTISCH' VERTAALD? IDEOLOGISCHE BEÏNVLOEDING VAN LITERAIRE VERTALING

Piet Van Poucke

1 Inleiding

Een van de meest opvallende afbeeldingen in Waegemans' en Willemsens *Bibliografie van Russische literatuur in Nederlandse vertaling 1789-1985*[1] is de foto, op pagina 178, van de kaft van een van de twee Nederlandstalige uitgaven van Vladimir Dudincevs *Niet bij brood alleen*, waarop ook de wikkel afgebeeld is die het boek – enigszins intrigerend – moest aanprijzen als "niet-communistische onverkorte vertaling van het geruchtmakende boek". Hierbij komt onmiddellijk de vraag op of je dan ook 'communistisch' kunt vertalen en of dat dan inhoudt dat de vertaler het verhaal inkort. De bedoeling van dit hoofdstuk is een antwoord te vinden op deze vragen. De twee parallel bestaande vertalingen van de roman, beide uitgegeven in 1957, zijn daarvoor onderling met elkaar vergeleken en daarna ook met de brontekst, om na te gaan op welke vlakken de eventuele verschillen zich situeren en waar eventueel sprake zou kunnen zijn van ideologische beïnvloeding. Om de teksten correct in hun historische context te situeren, wordt ook gekeken naar de ontstaansgeschiedenis van de twee uitgaven en naar de reacties die in de pers verschenen naar aanleiding van de Nederlandse vertaling.

2 Niet bij brood alleen in de Sovjet-Unie

Dat precies deze roman het voorwerp moest worden van een (al dan niet ideologische) strijd tussen twee Nederlandstalige uitgeverijen is geen toeval. Het boek in kwestie bleef ook in de broncultuur niet onbesproken. Dudincev had zijn roman namelijk geschreven bij het prille begin van de "Ottepel'" ('Dooi'), in 1956, in een poging om de maatschappelijke discussies af te spiegelen die op gang

gekomen waren in de nasleep van de dood van Iosif Stalin en de beschuldigingen aan diens adres, door Nikita Hrušëv, tijdens het beruchte 20ste congres van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie.

Het boek deed vooral stof opwaaien omdat de auteur het lot besprak van een jonge en talentvolle wetenschapper, Lopatkin, en zijn strijd tegen de logge en bureaucratische manier waarop in de USSR aan wetenschap gedaan werd. Niet alleen werd Lopatkins uitvinding in eerste instantie gewoon genegeerd door zijn collega's, later, nadat het leger het belang van zijn – inderdaad baanbrekende – vondst begon in te zien, werd hij ook nog eens beschuldigd van het verraden van staatsgeheimen en opgesloten. Pas na zijn terugkeer in de maatschappij kreeg hij, als een metafoor voor de 'Dooi', de erkenning die hij verdiende. Volgens Emmanuel Waegemans is het boek "(l)iterair gezien zwak, maar inhoudelijk sloeg het in als een bom", als "een aanklacht tegen 'de beste vertegenwoordigers' van de sovjetmaatschappij, eerbare partijleden en solide burgers, die allemaal negatief getekend worden".[2]

De lezers konden het boek in de Sovjet-Unie wel smaken, maar voor de partijbonzen bleek het proces van de destalinisatie toch te snel te gaan. Het was nota bene Hrušëv die Dudincev persoonlijk aanviel:

> The public, and especially the student generation, read it avidly, while Party officials attacked it as a distortion of Soviet reality, convened meetings to denounce the author, and attempted in various other ways to discredit him. Khrushchev called the author a "calumniator" who took a "malicious joy in describing the negative sides of Soviet life." Dudintsev was also duly accused of "individualism" and failure to understand the positive value of the collective.[3]

Dat het boek in het westen een pak interesse wekte en dus snel vertaald werd in een reeks verschillende talen, lijkt daarom logisch.

3 Ontstaansgeschiedenis van de vertalingen

3.1 Uitgeverij Pegasus

Net als met de meeste andere Sovjetromans van die tijd lag het voor de hand dat *Niet bij brood alleen* in het Nederlands gepubliceerd zou worden door *Pegasus*. Deze uitgeverij werd in Amsterdam opgericht in 1934 als reactie op het verbieden van *De Tribune*, de partijkrant van de Communistische Partij Holland (CPH)

met het doel "een meer slagvaardige propaganda" van linkse ideeën te verzorgen via het verspreiden van "buitenlandse communistische bladen" en het drukken van (vertaalde en originele) literatuur.[4] De uitgeverij kweet zich met wisselend succes van deze taak en was de belangrijkste speler op de markt voor de verspreiding van Nederlandse vertalingen van Russische Sovjetliteratuur. In die hoedanigheid verschenen tussen 1946 en 1950 "zeven vertaalde Russische romans, maar ook twintig vertalingen van andere buitenlandse auteurs als Upton Sinclair, Howard Fast, Jorge Amado, Egon Erwin Kisch en Hans Fallada".[5] Telkens de uitgeverij echter een koers probeerde te varen die dreigde te botsen met de (sinds 1935) Communistische Partij van Nederland (CPN) werd Pegasus teruggefloten en gedwongen zich te conformeren aan het strakke partijkader, dat gestuurd werd vanuit Moskou.

Dat leidde met name tot verwarring binnen de eigen rangen bij het begin van de destalinisatie. Directeur Jan van Seggelen drukte in 1957 namelijk de intentie uit Dudincevs *Niet bij brood alleen* uit te geven, maar dat was tegen de zin van de CPN. De uitgeverij had "veiligheidshalve de vertalingsrechten voor zich gereserveerd om te voorkomen dat "burgerlijke uitgevers" zich van het werk meester zouden maken"[6] en op die manier de USSR in diskrediet zouden brengen. Het boek werd uiteindelijk ook effectief vertaald, door Mathilde Visser en Hans ter Laan, maar werd in eerste instantie toch niet op de markt gebracht. Dat was echter buiten uitgeverij *De Bezige Bij* gerekend die alle mogelijke legale middelen inzette om het boek toch te kunnen verspreiden in Nederlandse vertaling, al had het daarvoor wel een kunstgreep nodig, met name de oprichting van een nieuwe uitgeverij – *Duphare*.

3.2 Uitgeverij Duphare

De eerste vertaling van *Niet bij brood alleen*, van de hand van Nico (Nic. volgens de eerste uitgave) Scheepmaker verscheen in 1957 bij 'Internationale uitgeverij Duphare', een naam die bij de Nederlandse bibliofiel niet direct een belletje doet rinkelen als een populair kanaal ter verspreiding van Russische literatuur in vertaling. Het maandrapport van de Nederlandse Veiligheidsdienst van september 1957 (overigens zo goed als integraal gewijd aan de bedreigingen van het 'communisme') schept enige verduidelijking over de aard van deze uitgeverij:

Geruime tijd voor Pegasus met zijn uitgave "Niet bij brood alleen" gereed was gekomen werd te Amsterdam een uitgeverij "DUPHARE" opgericht. Deze uitgeverij – niet aangesloten bij de "Vereniging tot bevordering van de belangen des boekhandels" en daardoor juridisch onkwetsbaar – was kennelijk door "De Bezige Bij" opgericht om toch nog met een Nederlandse vertaling van het werk aan de markt te kunnen komen.[7]

In tegenstelling tot wat het rapport vermeldt, was de uitgeverij niet helemaal nieuw. *Du Phare* was eigenlijk een bestaande Franse uitgeverij, die voor de gelegenheid dus ook eens een Nederlands boek publiceerde[8]. Dat de uitgave van deze Nederlandse vertaling ook een ideologische component bevatte, bewijst de wikkel die om de eerste uitgave bevestigd was, waarop de uitgeverij een "onverkorte" en "niet-communistische" vertaling beloofde, impliciet suggererend dat de concurrerende vertaling van uitgeverij *Pegasus* ongetwijfeld een gemanipuleerde versie zou zijn, en blijkbaar dus ook anticiperend op het feit dat *Pegasus* hun vertaling wellicht ook nog wel op de markt zou brengen.

De uitgave van *Duphare* getuigt overigens op een aantal vlakken van de grote haast waarmee deze vertaling gemaakt en gedrukt is. Zo worden hoofdstukken afwisselend aangeduid met Romeinse en Arabische cijfers en ontbreekt de aanduiding van het hoofdstuk zelfs volledig in één geval (hoofdstuk 5 van Deel II). Ook de paratekst is hoogst summier gebleven: bij dit nochtans explosieve werk werd geen voor- of nawoord geschreven en de voetnoten ter verduidelijking van realia of historische feiten zijn beperkt gebleven tot een strikt minimum (zie verder). Toch krijgt de Nederlandse of Vlaamse lezer, die over het algemeen inderdaad wel worstelt met het onthouden van Russische namen (en al zeker met de liefkozingsvormen en patroniemen), een handig overzichtje van de "voornaamste personen, die in de roman optreden", met inbegrip van de klemtonen.[9]

3.3 Uitgeverij Pegasus

Hiertoe gedwongen door de uitzonderlijke omstandigheden en overeenkomstig de intentie van Van Seggelen bracht ook *Pegasus* nauwelijks een paar maanden later een vertaling van de roman op de markt. Dat hier behoorlijk wat discussie aan voorafging binnen de uitgeverij, blijkt uit de documenten die in het archief

van Pegasus geraadpleegd kunnen worden[10]. Zo bevat het archief een 18 pagina's tellend document dat opgesteld is door Mathilde (Tilly) Visser, waarin zij haar deel van de vertaling (een van de andere documenten in het archief leert dat Visser 240 pagina's voor haar rekening nam, Hans ter Laan de overige 110) vergelijkt met de op dat moment al verschenen versie van Scheepmaker en zij erop wijst dat die vertaling "een groot aantal fouten, onnauwkeurigheden en pure verzinsels" bevat, "terwijl enige keren gehele zinnen door vertaler zijn tussengevoegd". Verder in dit hoofdstuk worden de twee vertalingen met elkaar vergeleken en wordt nagegaan of deze beschuldigingen al dan niet terecht zijn.

Uiteraard ging Pegasus ook na of de concurrerende uitgave op de een of andere manier uit de handel kon worden genomen, en blijkbaar kwam men al snel tot de conclusie dat *De Bezige Bij* de zaak uitstekend voorbereid had. Op 17 juni 1957 werd een proces aangespannen met het doel de Scheepmakervertaling uit de handel te laten nemen. Uit een van de brieven in het archief van *Pegasus* blijkt dat de uitgeverij vooral zwaar tilde aan het feit dat *De Bezige Bij* de indruk wilde wekken dat *Pegasus* een "vervalste" vertaling ging publiceren. Al snel werd echter duidelijk dat het proces nergens toe leidde, wat ook blijkt uit de brief, gedateerd op 31 juli 1957, die door Van Seggelen verstuurd werd naar de *Agence Littéraire et Artistique Parisienne pour les Echanges Culturels* (ALAP)[11] en waarin het volgende gemeld wordt:

> Après avoir consulté Me. Mok et quelques collègues de la librairie nous sommes venus à la conclusion qu'une action en justice contre les "Editions Duphare" ainsi nommées ne sera possible que si un rapport commercial entre "De Bezige Bij" (membre de la société officielle) et les "Editions Duphare" puisse être constaté. Des recherches à cet effet sont faites à ce moment. [AWD]

Deze "recherches" leidden echter niet tot het gewenste resultaat en op die manier kwamen in één en hetzelfde jaar twee Nederlandse vertalingen van *Bij brood alleen* op de markt. Gezien het explosieve karakter van de tekst nam *Pegasus* het zekere voor het onzekere en voegde een uitgebreide paratekst toe aan de vertaling. Het "Voorwoord van de schrijver" was een vier pagina's tellende tekst, die Dudincev blijkbaar had moeten schrijven (of die voor hem geschreven was?) om toe te voegen aan de Engelse en alle andere latere vertalingen die gemaakt waren van de

spraakmakende roman. De auteur vraagt zich in dat voorwoord af: "Draag ik soms de vuile boel het huis uit?"[12] Hij verontschuldigt zich als het ware voor de kritiek die in zijn boek gespuid wordt op de Sovjetmaatschappij en wijst erop dat de nieuwe generatie Sovjetschrijvers sinds het begin van de Dooi "moedig en oprecht" spreken "over onze tekortkomingen en moeilijkheden, want het zijn de moeilijkheden bij de geboorte van een nieuwe, rechtvaardige wereld, welks beginselen zich in mijn land bevestigen en er zegevieren" (P 6), en hij betreurt dat zijn roman in het westen misbruikt wordt om ideologische redenen:

> (t)oen ik een aantal kranten met deze verschrikkelijke artikelen van de "kenners" van Rusland ter hand nam, scheen het mij toe, dat mijn roman als een vredig bootje op vreemde wateren geënterd was en de zwarte piratenvlag in zijn top was gehesen. [P 7]

Ook de uitgever zelf deed nog een duit in het zakje door een "Naschrift van de uitgever" toe te voegen, waarin enigszins verbloemd gesuggereerd werd dat de literaire kringen in de Sovjet-Unie het boek "overwegend in kritische zin" besproken hadden (P 457). *Pegasus* haast zich dan ook om de lezer te waarschuwen. Niet alleen voor de concurrerende vertaling: "(i)n West-Europa werd gepoogd [...] het te gebruiken als hulpmiddel bij de propaganda tegen de Sowjet-Unie. [...] ook in ons land is gepoogd het daartoe aan te wenden", maar ook voor de minderwaardige kwaliteit van het werk:

> (h)oewel de roman van Doedintsew niet aan de maatstaven beantwoordt, die onze uitgeverij pleegt aan te leggen, wordt hij niettemin door haar uitgegeven om de Nederlandse lezer in staat te stellen, van dit veelbesproken boek kennis te nemen [P 457]

3.4 Reacties in de pers

In de pers werd het verhaal van deze vertaling ondertussen ook gretig gevolgd. In mei 1957 al beschreef *De Telegraaf* de "(u)itgeversstrijd om Russisch boek" waarbij beschreven werd hoe *Pegasus* de vertaalrechten voor Nederland al op 7 februari bekomen had, maar die wellicht wilde gebruiken, hetzij om het verschijnen van het boek in Nederland onmogelijk te maken, hetzij om een "gekuiste uitgave op de markt te brengen".[13]

Anderhalve maand later bracht de socialistische krant *Vooruit* verslag uit van de beslissing van de rechtbank in Amsterdam om de klacht van *Pegasus* als ongegrond af te wijzen, maar kondigde tegelijk ook aan dat *De Bezige Bij* het boek pas zou uitgeven "indien Pegasus een onjuiste of onvolledige tekst laat verschijnen"[14]. Zoals we ondertussen weten, heeft *De Bezige Bij* zich niet aan deze belofte gehouden en kwam hun versie toch als eerste uit, zonder dat de *Pegasus*-vertaling gecontroleerd was op het al dan niet 'versnijden' van de tekst.
De *Standaard*, die bij het verschijnen van de Duitse en Franse vertalingen (nog vóór het werk in de Sovjet-Unie in boekvorm uitgebracht was) al een artikel aan het belang van het werk gewijd had,[15] en daarbij had gewezen op de symbolische, meer dan de literaire, waarde van het boek, publiceerde ook na het verschijnen van de *Duphare*-vertaling een korte beschouwing.[16] Het boek wordt warm aanbevolen "niet alleen op grond van het feit dat het een nieuw protestgeluid weergeeft in de Russische kommunistische literatuur maar tevens omdat men er heel wat over de Sovjetmaatschappij en over de Sovjetmens kan in leren". Tegelijk betreurt de krant dat het voorwoord dat Dudincev geschreven had voor de Engelse uitgave en dat later wel door *Pegasus* gebruikt zou worden (zie eerder), niet toegevoegd was in de Nederlandse versie. Misschien kan ook dit wel als ideologische manipulatie beschouwd worden, ondanks de belofte van *Duphare* / *De Bezige Bij* dat zij een "onverkorte" vertaling aan de lezer presenteerden?

4 Vergelijking van de vertalingen

4.1 Paratekst

Bij het vergelijken van de beide vertalingen valt in de eerste plaats op dat de parateksten zo verschillend zijn. Zoals eerder al vermeld, getuigt de *Duphare*-versie van de grote haast waarmee duidelijk gepoogd was om *Pegasus* te snel af te zijn. Het boek bevat voor- noch nawoord, wat ook betekent dat geen concrete verklaring gegeven wordt voor de aanwezigheid van de wikkel, die een "onverkorte" vertaling belooft (zie eerder). Er wordt ook nergens met een woord gerept over de discussies die het boek in de Sovjet-Unie veroorzaakt had, noch over plannen van *Pegasus* om het boek eveneens uit te geven. De lezer moet het doen met een "Lijst van voornaamste personen, die in de roman optreden" (D 8-9) en 33 voetnoten, waarvan 12 gebruikt worden om (Sovjet-)Russische realia te

verklaren, 10 om historische personages te duiden en 9 om uitleg te geven bij intertekstuele literaire verwijzingen. Dat ook hier soms wat haastwerk of onwetendheid uit blijkt, wordt duidelijk uit de voetnoot bij 'pirog', die door Scheepmaker een "kruising tussen een saucijzebroodje en een loempia" (D 463) genoemd wordt, een beschrijving waar ik als lezer niet veel wijzer van zou worden. In haar opmerkingen over de *Duphare*-vertaling (zie eerder) windt Visser zich soms op over het gebruik van deze voetnoten door Scheepmaker, maar ze verwijt hem ook ideologische manipulatie door het niet toevoegen van een voetnoot over de 'broodkaarten', waar dat volgens haar wel degelijk noodzakelijk was:

> Ook in de zo hoog geroemde niet-communistische Franse vertaling – zie aankondiging Duphare – is een noot geplaatst om de lezer ervan op de hoogte te brengen, dat dit deel van het boek speelt in het begin van 1947, enige maanden voor de opheffing van de broodrantsoenering. Vertaler, die reeds enige malen noten maakte om zijn eigen wijsheid aan te tonen, nl. als er onvermelde citaten zijn gebruikt, die hij weet te plaatsen (Toergenjew en Njekrasow), ziet hier van het gebruik van een voetnoot af, hoewel déze noot zijn lezers iets belangrijks had geleerd! Vert. Pegasus is ervan uitgegaan, dat de lezers hier recht op hebben. [AWD]

En inderdaad, Visser doet er in haar vertaling alles aan om te vermijden dat haar lezers de indruk krijgen dat 'broodkaarten' ook in 1957 nog schering en inslag zouden zijn in de Sovjet-Unie, wat de magere resultaten van de Sovjetlandbouw in de verf had kunnen zetten en koren kon zijn op de molen van de westerse anticommunistische propaganda. Bij haar wordt daarom de volgende voetnoot ingelast:

> In de loop van 1947 zijn in de Sowjet-Unie de broodkaarten, die tijdens de oorlog werden ingesteld, afgeschaft. Alleen zij, wier werk nuttig of van algemeen belang werd geoordeeld, kregen broodkaarten. Dit deel van het boek speelt in de winter 1946/47 en de daarop volgende zomer, dus aan het einde van de brooddistributie, en vóór de oogst van 1947. [P 53]

De vraag die men zich kan stellen bij het overlopen van de voetnoten, is in hoeverre de vertalers uitgingen van de eventuele voorkennis van een ('communistisch' of net 'anticommunistisch') lezerspubliek. Zo vertaalt Scheepmaker 'socgorod' (соцгород) eenvoudigweg als "soc-stad", om dan in een

voetnoot uit te leggen dat dit een "stadje van arbeidershuizen, behorend bij een combinaat" (D 13) is. Visser houdt het hier bij "arbeidersstad" (P 13), voor zover iemand zich daar iets bij kon voorstellen in het Nederland van de jaren 1950. Omgekeerd gaat Scheepmaker ervan uit dat zijn lezers wel weten wat een "kredo" is (D 289), maar Visser gaat hier over tot een verklarende voetnoot: "Credo: geloofsbelijdenis" (P 249), er misschien van uitgaand dat haar (potentieel communistische) lezers hiermee niet bekend zouden zijn.

Het Russische woord 'komsomolka' (комсомолка) wordt door de beide vertalers overgenomen als een leenwoord, maar Scheepmaker zet hier nog een summiere voetnoot bij: "komsomol = jeugdorganisatie" (D 36), terwijl Visser er blijkbaar van uitgaat dat haar lezerspubliek vertrouwd is met dit reale (P 33). Idem voor de verwijzing naar zangeres Klavdija Šul'ženko (Клавдия Шульженко, 1906-1984), die volgens Scheepmaker een voetnoot verdient: "populaire radiozangeres in de U.S.S.R." (D 191), maar volgens Visser evidente kennis zou moeten zijn (P 165).

De *Pegasus*-vertaling bevat nochtans veel meer voetnoten dan de concurrent. Niet minder dan 50 voetnoten worden aan de tekst toegevoegd, waaronder een paar opmerkelijke tussenkomsten door de vertaler(s). Zo wordt de Sovjetrealiteit op zijn zachtst gezegd iets rooskleuriger voorgesteld dan het in realiteit was op p. 229, waar 'datsja' in een voetnoot uitgelegd wordt als "een huis of huisje op het land. Veel bewoners van Moskou bezitten een datsja, waar ze in de hete Moskouse zomermaanden heenvluchten". Over het realiteitsgehalte van die "veel bewoners" kan getwist worden. Visser suggereert hier alvast onbewust dat dit over een meerderheid van de Moskovieten ging. Terloops vervult de vertaler hier overigens een didactische functie want de verwijzing naar de hete zomer in Moskou weerlegt (terecht) het imago dat Rusland in de Nederlanden heeft als 'koud' land.
Ook de volgende voetnoten worden toegevoegd om de lezer vertrouwd(er) te maken met de Russische realiteit:

> In de U.S.S.R. krijgen de bezoekers in de ziekenhuizen ook een witte jas aan [P 64];
>
> Het is een oude gewoonte van de Russische boeren om, als ze zich verslikken bij het drinken van wodka, aan een stuk brood te ruiken, omdat daardoor reeds het kwaad verholpen zou zijn [P 117];

> Sarafaan: een oude Russische dracht, die het model heeft van de hedendaagse overgooi en nog altijd als zodanig wordt gedragen. Vaak laten 's zomers de Russische vrouwen er het blousje onder weg en hebben dan een zonnejurk [P 218]

In deze passages komt duidelijk de strategie van *Pegasus* naar voor, die ernaar streefde om een soort mediator te spelen tussen de Sovjet-Unie en Nederland.

4.2 Verschillen in de vertaling

Verschillen tussen (her)vertalingen kunnen veel vormen aannemen en ingegeven zijn door diverse omstandigheden. Zo gebeurt het dat vertalingen op cruciale plaatsen van elkaar verschillen omdat de vertalers de beschikking hadden over verschillende versies van de brontekst. Ook in het geval van *Niet bij brood alleen* was dit een mogelijkheid, aangezien de tekst van de boekuitgave een aantal ingrepen bevatte in vergelijking met de tekst die in drie afleveringen (augustus-september-oktober 1956) verschenen was in de *Novyj Mir*. De vraag is in hoeverre dit de verschillen in de vertalingen kan verklaren. Scheepmakers vertaling was in elk geval al klaar nog voor de Russische versie in boekvorm verscheen, en dus had hij maar één Russische versie potentieel ter beschikking. Uit een brief van *Pegasus*, gericht aan Visser, leiden we af dat ook zij in eerste instantie de tijdschriftversie gebruikt heeft:

> Hierbij nummer 8 van "Nowy Mir" 1956, waarin het eerste gedeelte van het boek van Doedintsew voorkomt. We zullen proberen ook de nummers 9 en 10 te krijgen. [AWD]

In haar commentaren op Scheepmakers vertaling verwijst Visser dan ook steeds naar de *Novyj Mir*-versie om te citeren uit het origineel. Op dat moment heeft zij echter zeker al de beschikking over de Russische boekversie, wat blijkt uit één van haar opmerkingen: "(i)n deze scene heeft vertaler Scheepmaker enige zinnen ingevoegd, die noch in N.M. (*Novyj Mir*, PVP), noch in het later verschenen boek voorkomen" (AWD).

De verschillen tussen de beide vertalingen zijn overigens veel meer van cosmetische aard dan zowel *De Bezige Bij* als Visser willen laten uitschijnen, en dat blijkt ook duidelijk uit een steekproef. Als we de vertalingen van hoofdstuk 5 van het tweede deel van de roman naast elkaar leggen, dan zien we heel verschillende

invalshoeken en vertaalstrategieën, maar inhoudelijk wordt nauwelijks weggelaten, toegevoegd of gewijzigd. Dit specifieke hoofdstuk was nochtans de uitgelezen plaats om aan manipulatie te doen. Een behoorlijk stuk van dit hoofdstuk wordt namelijk ingenomen door een discussie tussen het hoofdpersonage Lopatkin en professor Bus'ko over het wezen van het communisme en de invulling ervan in de Sovjet-Unie. De inhoud van de discussie is in beide vertalingen dezelfde, alleen stilistisch pakken de vertalers het anders aan. Op het moment dat Lopatkin met een veel te nauw nieuw pak binnenkomt, reageert Bus'ko in Scheepmakers vertaling als volgt: "Het pak zit wel een beetje nauw, u lijkt precies op een fluit! Je ziet het direct: een uitvinder. Een echte dunne darm!" (D 227). Bij Visser wordt dat: "Uw pak zit wat nauw, u ziet er uit als een bonestaak. Men ziet direct, dat u een uitvinder bent. U lijkt wel een worm" (P 195). Het origineel verwijst inderdaad naar een 'fluit', maar dat beeld lijkt mij te weinig ingeburgerd in het Nederlands om het in een literaire vertaling te gebruiken, en dat geldt ook voor die 'dunne darm'.

Visser beschuldigt Scheepmaker ervan passages uit te vinden, maar deze beschuldiging is duidelijk overdreven. Het is inderdaad zo dat Scheepmaker er een eerder woordenrijke, vaak domesticerende verstaalstijl op na houdt (behalve dan bij die 'fluit' uit het laatste voorbeeld), maar ingrijpen in de tekst doet hij niet. Het domesticeren van de vertaling komt eerder tot uiting in kleinere details. Zo vermijdt Scheepmaker vaak de typisch Russische aanspreking met voor- en vadersnaam en specifieert hij voor zijn Nederlandse lezer over welk personage het precies gaat door enkel de familienaam te gebruiken. De voor communisten heel evidente afkorting 'tov.' (тов.) wordt door Scheepmaker voluit geschreven als 'kameraad' (de *Pegasus*-vertaling beperkt zich daar – getrouw aan tekst en ideologie – tot 'kam.'). Ook het gebruik van realia die wellicht onbekend zijn bij de Nederlandse lezer, wordt beperkt in de *Duphare*-vertaling: "het warenhuis" (D 226) is in de *Pegasus*-vertaling "het Mostorg-warenhuis" (P 194), een verklarende adaptatie van het Russische "Мосторг" (R 173).

De enige plaats in hoofdstuk 5 waar de vertaling ideologisch verschillend ingevuld wordt, is de volgende: "Вы верите в построение коммунизма?" (R 169) wordt bij Visser: "Gelooft u in de opbouw van het communisme?" (P 190), maar bij Scheepmaker wordt een fundamenteel andere vraag gesteld: "Gelooft u in de

toekomst van het communisme?" (D 221). Als hier al sprake is van manipulatie, dan moeten we die bij Scheepmaker zoeken, niet bij Visser.

4.3 Politiek/ideologisch gevoelige passages

Gezien het thema van de roman lijkt het overigens evident dat *Niet bij brood alleen* diverse passages bevat die ruimte laten voor ideologische manipulatie of interpretatie. In haar 18 pagina's tellende overzicht met 'fouten' van Scheepmaker wijst Visser op een aantal fragmenten waar de *Duphare*-vertaling inderdaad andere nuances benadrukt dan de *Pegasus*-versie. Naast de al eerder vermelde verwijzing naar de broodrantsoenering, zoekt Visser ook een bewuste verdraaiing van de Sovjetwerkelijkheid in de vertaling "Zijn Russische hemd was gescheurd" (D 131) in plaats van het correcte "Zijn hemd was losgeknoopt" (P 113), waar in het Russisch "rasstegnuta" (расстегнута, R 97)[17] staat. Visser noemt dit een "gemene fout", maar ik betwijfel of Scheepmaker hiermee de povere kwaliteit van de Russische hemden wilde aanklagen. Het lijkt eerder een vertaalfout, die in de interpretatie van de concurrent opgeklopt wordt tot een poging tot manipulatie. Ook in de volgende passage heeft Scheepmaker de woordspeling blijkbaar niet goed begrepen, en dat wordt door Visser gretig aangegrepen om hem te beschuldigen van propagandistische overwegingen. De originele tekst luidt:

> – Колька не умеет в преферанс, ни черта не смыслит, понятно? – капитан даже хлопнул себя рукой по голенищу, и Жанна засмеялась. – А я ему сдаю чистый мизер! И он не знает! Беспомощен! Ясно? [...] Я – Колька, а вы - этот счастливый мизер, который мне привалил и которого я не могу оценить? А вы знаете, что такое по-латыни "мизер"?.. Не скажу! Посмотрите-ка в словарь иностранных слов! [R 130-131]

De *Pegasus*-vertaling geeft dat goed weer als:

> "Koljka kan geen préférence spelen, hij begrijpt er geen steek van, snapt u?" en met zijn hand gaf hij een slag op zijn kaplaars, zodat Jeanne moest lachen. "En ik geef hem een volle "misère", maar hij weet niet wat hij daarmee moet doen. De stakker! Snapt u? [...] Als ík Koljka was en ú die die gelukkige misère, die mij te beurt valt en die ik niet naar waarde weet te schatten? U weet toch, wat "miser" in het latijn betekent? Ik zal het u niet zeggen. Zoekt u het maar op in de dictionnaire!" [P 149]

Bij de termen "préférence", "misère" en "miser" wordt in een voetnoot bijkomende commentaar gegeven, waardoor de woordspeling helemaal tot zijn recht komt. Aangezien Scheepmaker het spel met "misère" en "miser" niet doorzag, en de originele tekst daardoor ook helemaal niet begreep, voelde hij zich gedwongen tot een kunstgreep. Hij besloot om de metafoor van het kaarten verder uit te werken in de passage die hij niet begreep, maar ging daarbij helemaal de verkeerde richting uit:

> 'Koljka kan geen preference spelen, hij heeft er totaal geen kijk op, snap je?'. De kapitein sloeg nu zelfs van plezier op de schacht van zijn laars, en Jeanne begon te lachen. 'En ik gaf hem een misère in zijn hand, maar hij merkte het niet, hij was volkomen hulpeloos! Snap je? [...] 'Ben ik soms die Koljka, en bent u soms die goede kaart die me in de schoot wordt geworpen? Voordat ik dat snap, zou ik toch eerst moeten leren kaarten... En minstens bridge-kampioene moeten zijn' [D 172]

Visser maakt zich hier heel druk over en spaart de hoofdletters en uitroeptekens (zes stuks) niet in haar commentaar: "natuurlijk mag een meisje in de Sowjet Unie geen Latijn kennen maar dient ze te kunnen bridgen als een Amerikaanse!!!!!!" (AWD).

Of dit gevallen zijn van ideologische beïnvloeding en bewust 'anticommunistische' vertaling, is niet direct duidelijk. Mij lijken de eerder aangehaalde voorbeelden meer op een mix van een domesticerende vertaalstrategie en een gebrekkige vertrouwdheid met Russische realia. Er zijn echter ook gevallen te vinden van een nodeloze en misplaatste adaptatie van de hand van Scheepmaker, zoals de vertaling "Zozo, u bent dus kapitalist geworden" (D 239) als weergave voor een in het Russisch (veel neutralere) opmerking: "Oro! Вы теперь богач!" (R 184), waar hoegenaamd geen verwijzing naar een politiek/economisch systeem in te zoeken valt.

4.4 Culturele referenties

Soms is het ook niet duidelijk of de verschillen in de vertaling te maken hebben met een andere interpretatie dan wel met een gebrek aan kennis van het Russisch en de Russische realiteit. Een eerste treffende voorbeeld hiervan in de vertaling van Scheepmaker is het woord 'boevoj' (боевой) dat foutief geïnterpreteerd wordt als een verwijzing naar 'oorlog'. Scheepmaker vertaalt de passage "Я ведь была

когда-то боевой комсомолкой" (R 23) als "Ik heb als Komsomolka in de oorlog meegevochten" (D 36), in plaats van "Ik was ooit een strijdvaardig Komsomollid", iets wat Visser wel correct begrepen had. Ook zijn verklaring voor het woord "varen'e" (варенье) boezemt met onze huidige kennis van de Russische keuken weinig vertrouwen in: "vruchtenschijfje" (D 277) is wel een heel zwakke omschrijving van dit Russische reale.

Wat wel een feit is, is dat het specifieke jargon van de socialistische (plan)economie minder voorkomt in de vertaling van *Duphare*, misschien wel vanuit de overweging dat niet elke Nederlandse/Vlaamse lezer een goed beeld had van de geplogenheden in een planeconomie (en daar misschien ook niet eens behoefte aan had). Dudincevs "всегда с перевыполнением" (R 44) wordt in de *Duphare*-versie dan ook gewoon "Ik heb mijn hele leven harder gewerkt dan nodig was" (D 64), in de *Pegasus*-vertaling "Altijd het plan voorbijstreven" (P 57). Dat dit geen systematische weglaatstrategie is, bewijst het veelvuldig gebruik van de term 'kameraad' in de beide vertalingen, ook in de "niet-communistische". Verwijzingen naar god en religie, daarentegen, komen meer bij *Duphare* voor, ook op plaatsen waar dat niet het geval was in het origineel. Zo is "(e)n bij god, hij (sic) snapt niet hoe je zonder dat kunt leven!" (D 64) een al te vrije bewerking van "И я не понимаю, как можно жить без него!" (R 44). Dat betekent overigens niet dat god volledig verdwijnt uit de *Pegasus*-vertaling. Dudincev gebruikt de religieuze termen 'bog' (бог) en 'gospodi' (господи) veelvuldig in zijn roman en die worden meestal niet vervangen door Visser en Ter Laan. "Ладно, бог с тобой, иди" (R 10) wordt getrouw vertaald als "Goed, moge God je vergeven. Ga nu maar heen" (P 19). Toch is dit geen vaste regel. Zo wordt de religieuze bijklank van "Ах, господи, какое чудо!" (R 55), letterlijk te vertalen als "heer" en "wonder", toch geneutraliseerd in de *Pegasus*-versie: "Ach, wat een schatje" (P 69). Het feit dat deze zin naar een baby verwees, verklaart wellicht voor een stuk waarom de Nederlandse vertaler hier geen "wonder" van gemaakt heeft.

5 Conclusie

De hele vertalerspolemiek lijkt achteraf gezien meer te maken te hebben met marketingtechnieken dan met propaganda. Het blijft bijvoorbeeld opmerkelijk dat *Duphare* de concurrerende vertaling al bij voorbaat wilde bestempelen als

"verkort" en "communistisch", terwijl de vertaler, noch de uitgever van het werk ook maar enige notie konden hebben van de inhoud van de *Pegasus*-vertaling. Omgekeerd trekt Visser in haar commentaren op de *Duphare*-vertaling hard van leer tegen vertaalfouten en –tekorten waar de hedendaagse lezer bezwaarlijk ideologische manipulatie achter zou zoeken.

Het lijkt er eerder op dat de 'Koude Oorlog'-sfeer het maatschappelijke denken in de jaren 1950 dermate diep doordrong dat men ook vertaling voor de kar van de ideologie probeerde te spannen. Het is inderdaad zo dat ideologische overwegingen, bij *Pegasus* maar al evenzeer bij *De Bezige Bij*, meespeelden bij de selectie van te vertalen werken. Het feit alleen al dat de Nederlandse staatsveiligheid de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse *Niet bij brood alleen* zo nauwgezet in de gaten hield, bewijst alvast dat de situatie licht ontvlambaar was.

Het gaat echter veel te ver om te poneren dat de *Pegasus*-vertaling geïndoctrineerd was, dat is althans de conclusie van een vergelijking van de twee versies van Dudincevs spraakmakende roman. Verder onderzoek moet nog uitmaken of dit ook opgaat voor andere concurrerende vertalingen van Sovjetliteratuur. Zo bestaan er bijvoorbeeld ook 'communistische' en 'niet-communistische' vertalingen van Gor'kijs *De moeder* en Ostrovskijs *Hoe het staal gehard werd*, die misschien eens grondig met elkaar vergeleken moeten worden?

UGent

Noten

1 Emmanuel Waegemans en Cees Willemsen, *Bibliografie van Russische literatuur in Nederlandse vertaling 1789-1985* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1991), 178.
2 Emmanuel Waegemans, *Geschiedenis van de Russische literatuur sinds de tijd van Peter de Grote* (Amsterdam/Gent: Jan Mets/Scoop, 1999), 345.
3 Deming Brown, *Soviet Russian literature since Stalin* (London/New York/Melbourne: Cambridge University Press, 1978), 299.
4 Henk Slechte, "Een gevleugeld paard van tachtig jaar. Uitgeverij en Boekhandel Pegasus," *De Boekenwereld* 30, no. 1 (2014): 63.
5 Henk Slechte, "Een gevleugeld paard van tachtig jaar. Uitgeverij en Boekhandel Pegasus (II)," *De Boekenwereld* 30, no. 2 (2014): 62.
6 Het nationaal veiligheidsarchief / inlichtingendiensten.nl stelt online de rapporten ter beschikking die gemaakt werden door de Binnenlandse veiligheidsdienst van Nederland. Deze rapporten bevatten ook verhelderende besprekingen van de activiteiten van *Pegasus*, zoals bijvoorbeeld in dit geval: http://www.inlichtingendiensten.nl/jaarkwartaalmaand/1957-09.pdf
7 Ibidem.

8 Slechte, "Een gevleugeld paard (II)," 66.
9 Vladimir Doedintsev, *Niet bij brood alleen* (Internationale uitgeverij Duphare, 1957), 8-9. Verder in de tekst wordt naar deze Nederlandse vertaling verwezen met de code (D xx), waarbij xx verwijst naar de pagina in deze uitgave.
10 Graag bedank ik bij deze mevrouw Susan van Oostveen, directeur van de Stichting Pegasus voor haar gastvrijheid en de waardevolle assistentie bij het raadplegen van het archief van de uitgeverij. Het archief bevat een map "W. Doedintsew. Niet bij brood alleen". Verder in de tekst wordt naar deze map verwezen via de aanduiding "AWD".
11 Op de website van de Bibliothèque Nationale de France wordt ALAP beschreven als "Entreprise de spectacles en tournée en provenance d'URSS et des pays alliés à celle-ci" (zie http://data.bnf.fr/12882535/agence_litteraire_et_artistique_parisienne_pour_les_echanges_culturels/).
12 W. Doedintsew, *Niet bij brood alleen* (Amsterdam: Uitgeverij Pegasus, 1957), 5. Verder in de tekst wordt naar deze Nederlandse vertaling verwezen met de code (P xx), waarbij xx verwijst naar de pagina in deze uitgave.
13 "Doedintsevs "Niet van brood alleen". Uitgeversstrijd om Russisch boek," *De Telegraaf*, 2 mei 1957.
14 "De mens leeft niet van brood alleen," *Vooruit*, 29 juni 1957.
15 "Doedintsev en het Drosdovisme. De mens leeft niet van brood alleen," *De Standaard*, 27 april 1957.
16 "Niet bij brood alleen," *De Standaard*, 19 oktober 1957.
17 De code R verwijst naar de volgende Russische uitgave van het boek: Vladimir Dudincev, *Ne hlebom edinym* (Moskva: Sovremmenik, 1979).